

НАЦИОНАЛНА ХУДОЖЕСТВЕНА АКАДЕМИЯ

Катедра “Реставрация”

Милан Михайлович

редовен докторант в катедра “Реставрация”

**СТЕНОПИСИТЕ ОТ XV ВЕК В МОНАСТИРА
„СВ. ПРОХОР ПЧИНСКИ“ И ЦЪРКВАТА „СВ. АП.
ПЕТЪР И ПАВЕЛ“ В МЕТОХА ОРЛИЦА. ТЕХНИКА,
ТЕХНОЛОГИЯ И РЕСТАВРАЦИОННИ ПРОБЛЕМИ**

АВТОРЕФЕРАТ

**на дисертационен труд за присъждане на научна и образователна
степен „доктор“**

научен ръководител:

проф. Григори Григоров

София

2013

Дисертационният труд се състои от 154 страници текстова част, която съдържа въведение, три глави, заключение, списък на използваната литература и документални източници.

Текстовата част е онагледена с приложения, с общ обем от 170 страници, съдържащи фотодокументация, графична документация и протоколи от анализите за техниката и технологията на стенописите.

Въведение

Петнадесетото столетие е период от ключово значение за балканските народи. То се свързва с падането на Константинопол и окончателното превземане на териториите с православно население на Балканите от Османската империя.

В културен план, през това столетие политическите и социални условия са доста неблагоприятни за създаване и развитие на изкуството.

Както в Сърбия, така и в България, през втората половина на XV в. се създават значително по-малко стенописни ансамбли, в сравнение с предходните столетия. Една част от паметниците създадени в самия край на века се свързват с дейността на Охридската и Костурската художествени школи. В последните няколко десетилетия изследователите коментират големият принос и на региона около Кратово (на територията на днешна Република Македония), където се оформя голям християнски център, събрал около себе си значителен брой художници-миниатюристи. Именно на зографите от тези художествени кръгове се приписват някои паметници на монументалното изкуство от края на XV в. Това са стенописните ансамбли от манастира „Св. Прохор Пчински“, църквата „Св. Никола“ в манастира Горняк, църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица и причислените в последното десетилетие стенописи от купола на църквата в манастира Липовац.

Обект на настоящето изследване са стенописите от XV век в манастира „Св. Прохор Пчински“ и църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица, тяхната техника, технология и реставрационни проблеми.

Дисертационният труд има за цел да **направи цялостно изследване за стенописите от XV век в манастира „Св. Прохор Пчински“ и църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица**, като проучи историческите сведения, техниката, технологията, стиловите сходства и реставрационните проблеми на двата обекта. Важно е да се сравнят технико-технологичните аспекти при изграждане на стенописите, във връзка с причисляването им към едно и също художествено ателие. Също е необходимо да се определи дали и до каква степен материалите и техниката на изграждане на стенната украса в двата храма са способствали за реставрационни проблеми.

За постигането на основната цел са поставени следните **задачи**:

1. Да се разгледат историческите сведения за изследваните стенописи.
2. Да се опишат и сравнят стиловите им сходства.

3. Да се проследят паметниците на стенната живопис от края на XV в. на територията на Сърбия и България, като се изведат на преден план творбите на зографите от Кратовския кръг.
4. Да се определи техниката и технологията на стенописите в двете църкви. Да се сравнят използваните материали и технологията на изписването им.
5. Да се документират и опишат разрушенията и измененията на стенната украса.
6. Да се коментират най-силно въздействащите фактори върху стенописите. Да се посочат причините за характерните изменения и разрушения.

За реализиране на настоящия дисертационен труд е направено обширно библиографско проучване във връзка с историческите сведения, техниката, технологията и реставрационните проблеми на паметниците. Голяма част от информацията е натрупана чрез наблюдение и изучаване на паметниците на място. Спецификата на проучваните обекти предполага използването на интердисциплинарна методология и най-вече сравнителен анализ.

В научната литература съществуват редица публикации разискващи методите на работа и използваните от средновековните майстори живописни материали. Въпреки наличните сведения за някои паметници, информацията за такива, изписани през XV в., е доста оскъдна. Реставрационните проблеми на средновековни стенописи също се засягат в редица научни трудове. Проблемите в църквите „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица“ и манастира „Св. Прохор Пчински“ са били обект на проучване в миналото. С времето се е натрупала известна информация за извършените дейности през годините, но до този момент не е правен цялостен анализ на реставрационните проблеми на двата обекта и свързването им с конкретни причини за възникналите разрушения.

Интересът към обектите на изследването е предизвикан от липсата на достатъчно проучвания за стенописите от XV век в манастира „Св. Прохор Пчински“ и църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица. Въпреки че някои изследователи причисляват стенописите, от двата храма, към едно художествено ателие, до този момент не е правен сравнителен анализ на стенната украса нито в технико-технологично, нито в стилово отношение.

I ГЛАВА. Стенописите от XV век в манастира „Св. Прохор Пчински“ и църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица

1.1. Стенописни ансамбли от втората половина на XV век на територията на средновековна Сърбия и България

В исторически план петнадесетото столетие се свързва с падането на Константинопол и окончателното превземане на Балканите от османците.

На територията на Сърбия в началото на XV в. продължава създаването на монументално изкуство, а по-голямата част от паметниците се отнасят към „Моравската школа“ – последният значим художествен стил в средновековна Сърбия. Художествените традиции от този период се прекъсват след падането на Смедерево (1459 г.), когато сръбската държава окончателно е завладяна от Османската империя. Въпреки че тези територии са под властта на османците, през втората половина на века продължава изграждането и обновяването на църкви и манастири, но не с такива темпове, както през предишните столетия.

На територията на днешна Сърбия от втората половина на XV в. са запазени стенописите в църквите „Св. Троица“ в Горна Каменица (1457/8 г.), Нова Павлица (предверието от 1464 г.), манастира „Св. Прохор Пчински“ (1488/9 г.), „Св. Никола“ в манастира Горняк (ок. 1490 г.), „Преображение Господне“ (днес „Св. Стефан“) в манастира Липовац, „Св. Георги“ в манастира Айдановац (1492 г.), „Успение Богородично“ в манастира Крепичевац, манастира Лапушне и „Св. Йоан Богослов“ в Погановския манастир (1499 г.).

Сред запазените стенописни ансамбли от втората половина на XV в. се нареждат и стенописите от някои църкви на територията на днешна Република Македония: „Св. Стефан – Панцир“, близо до Охрид, „Св. Константин и Елена“ в Охрид, „Св. Никола“ в с. Веви (1460 г.), „Възнесение Христово“ в Лескоец (1461/2 г.), параклиса на църквата „Св. Никола Болнички“ в Охрид, „Св. Никола“ в Косел, манастир Матка, манастир Трескавец (1480 – 1490 г.) и църквата „Св. Никита“ край Скопие (1483 – 1484 г.).

След завладяването на България от османците (1396 г.) голяма част от паметниците на стенната живопис от Втората българска държава са разрушени. От първата половина на XV в. в България липсват паметници на монументалната живопис, а запазени такива има едва от последната четвърт на века.

Най-ранните запазени стенописи от втората половина на това столетие е в църквата „Св. Богородица Витошка“ в Драгалевския манастир (1476 г.). По-късно, през 1488 г. е изписана църквата „Св. Димитър“ в Бобошевския манастир. През 1491 г. е изпълнена стенната украса в църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица, а през 1493 г. тази в „Св. Георги“ в Кремиковския манастир. Смята се, че в този период е обновена и църквата „Св. ап. Петър и Павел“ във Велико Търново.

Според Г. Геров стенописите в църквите „Св. Архангел Михаил“ и „Св. Никола“ край с. Сапарево, както и тези в манастира „Св. Архангел Михаил“ до гр. Трън, също се отнасят към този период. Някои изследователи причисляват и част от стенната украса в църквата „Успение Богородично“ в Мисловщичкия манастир към самия край на XV в.

В последната четвърт на XV в. само някои регионални центрове, като Охрид, Костур, Верия и др., поддържат художествените традиции живи. В последните три десетилетия голяма част от учените отбелязват значимостта и на един друг център – този в региона около Кратово.

Част от изследователите свързват султанката Мара Бранкович с дейността на видни книжовници от периода и с културната прослойка в Кратово. Светозар Радойчич обособява една група паметници от втората половина на XV в. и условно ги свързва с дейността на Мара Бранкович. Това са стенописите в църквите „Преображение“ в Метеора (1483 г.), „Св. Никола“ на монахинята Евпраксия (1486 г.) в Костур, „Св. Никита“ в Скопска Черна Гора (1483/84 г.), в главната църква на манастира „Трескавец“ (ок. 1480-1490 г.), „Св. Никола Болнички“ в Охрид (края на XV в.) и „Св. Йоан Богослов“ в Погановския манастир (1499 г.).

Радомир Николич посочва една друга група паметници от края на XV в., намиращи се в Югоизточна Сърбия, при които той намира стилови прилики. Това са стенописните ансамбли от църквите „Св. Никола“ в манастира Горняк, манастира Айдановац, „Св. Йоан Богослов“ в Погановския манастир, манастира „Св. Прохор Пчински“, „Успение Богородично“ в манастира Крепичевац и манастира Лапушне.

По-късни изследвания отнасят част от тези стенописи към художествените кръгове на Охридското и Костурското ателие.

През 1989 г., след реставрацията на стенописите в манастира „Св. Прохор Пчински“, Гойко Суботич публикува статия за преизписването на църквата през 1488/9 г. Тези стенописи той приписва на художник или художници, работили още в

църквите „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица (1491 г.) и „Св. Никола“ в манастира Горняк (ок. 1490 г.). Аналог на тези стенописни ансамбли изкуствоведът намира и в изображенията от „Слепченското евангелие,“ съхранявано в Църковния музей в София. Тези паметници стилово доста се различават от познатите ни от охридските и костурските майстори. Той смята, че това са художници от Кратово. Тази теза се подхранва и от публикувания ктиторския надпис от църквата „Св. Прохор Пчински“, където за ктитор се посочва Марин от Кратово.

През 2006 г. се публикуват резултати от изкуствоведско изследване на паметниците в региона на град Враня и Пчинския окръг. В статията група изследователи коментират част от стенописите в манастира „Св. Прохор Пчински“ и подкрепят предположението на Г. Суботич, че една група зографи е работила и в църквите „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица и „Св. Никола“ в манастира Горняк.

1.2. Манастирът „Св. Прохор Пчински“. Исторически сведения

Манастирът „Св. Прохор Пчински“ се намира в южната част на Република Сърбия. Той е разположен в котловина между планините Козяк, Руен и Широка планина, в непосредствена близост до река Пчиня.

Няма сигурни данни кога точно е основан манастирът. Според преданията това се е случило през XI в. Част от тези разкази са повлияли създаването на по-късните жития на св. Прохор Пчински от XVIII и първата половина на XIX в. Те разказват легендата за отшелнишкия му живот и възникването на неговия манастир.

От източниците, достигнали до наши дни, данни за манастира за пръв път намираме в „Карловачкия родослов“ от 1503 г. Там между изброените храмове, построени от крал Милутин, е споменат и този на св. Прохор Пчински.

Смята се, че църквата е построена в периода между 1309-1316 г. Датирането и свързването ѝ със сръбския крал се определя от запазена релефна керамична плоча на северната фасада, върху която е изписан надпис – „САВА“. Стенописите от XIV в. в храма „Св. Прохор Пчински“ са изписани от Михаил Астрапа и може би от Евтихие. Това е установено от подпис на художника (MI XA NJ), оставен на щита на св. Димитър.

В първите десетилетия след османското завладяване данните за църквата са малко. Първият запис е от 1483 г., когато някой си Петър дарява мраморна кръщелня.

През 1488/9 г. се извършва голямо обновление на опожарената църквата. Тогава според публикувания ктиторски надпис храмът е преизписан.

Първото по-голямо описание на манастира и на неговия патрон дава Й. Г. фон Хан през 1860 г. в своя пътепис „Пътуване от Белград до Солун“.

През 1881 г. Алекса Йованович след своето пътешествие публикува описание на манастира, като прави и обзор на проучванията и събраните легенди, свързани с Прохор Пчински.

Студията на Йован Хаджи-Василевич от 1900 г. е последната публикация за манастира преди разрушаване на части от средновековния комплекс. През 1898 г. са извършени мащабни строителни дейности, при които е унищожена голяма част от средновековния храм. Публикациите на Йованович и Хаджи-Василевич оставят единствените подробни описания на манастира в някогашния му вид. Хаджи-Василевич описва църквата като сложен архитектурен комплекс, които е изграден около параклиса с мощите на св. Прохор Пчински. Днес около него са запазени части от старата църква от XIV в. (преизписана през XV в.) и части от параклиса, посветен на св. Богородица (XVI в.).

За средновековния изглед на храма условно може да се съди и по две запазени възрожденски икони, с житийни сцени на св. Прохор, където той е представен идентично – с кула, издигаща се по средата.

В публикациите на Йованович и Хаджи-Василевич се описват множество запазени фигури и сцени от средновековните стенописи. От кой период са били те, трудно може да се каже.

1.3. Църквата „Св. ап. Петър и Павел“. Исторически сведения

Метохът Орлица с църквата “Св. ап. Петър и Павел” се намира на 18 км западно от Рилския манастир.

От основаването на манастира (X в.) до XIII в. информацията за обителта е доста оскъдна. От този период няма данни за съществуването на метоха Орлица. Едва през XIV в. сведенията и изворите за манастира се увеличават. Неговата история от първата половина на века се свързва с дейността на протосеваст Хрельо, подвластен на сръбския крал Стефан Урош IV Душан (1331 – 1355). Главно според предания се смята, че манастирският комплекс се е намирал на няколко километра на изток от сегашното му място, близо до постницата „Св. Лука“. Хрельо започва изграждането на обителта през 30-те години на XIV в. на мястото, където се намира и в момента.

Смята се, че метохът Орлица възниква точно по времето на преместването на манастира на сегашното му място. През XIV в. протосеваст Хрельо обновява не само рилската обител, но и създава метоха Орлица. През същото столетие Орлица се споменава и в грамотата на Иван Шишман от 1378 г., което е още едно доказателство, че по това време метохът вече е съществувал.

След падането на България под османско владичество (1396 г.) се прекъсва възходът на духовния и културен живот по българските земи. Унищожени и ограбени са десетки манастири в Източна и Южна България. По време на управлението на Мурад II (1421-1444) известията за Рилската света обител прекъсват. Вероятно през този период манастирът е пострадал, а монасите са прогонени или избити. До средата на XV в. обителта остава обезлюдена. Смята се, че в този период метохът Орлица също е разрушен. По време на управлението на Мехмед II (1451-1481) и Баязид II (1481-1512) се внася успокоение в завоюваните земи. Това създава благоприятни условия за възобновяване на Рилския манастир. Съвременниците Владислав Граматик и Димитър Кантакузин оставят сравнително подробни сведения за тези процеси на обновяване на манастира. Именно в Рилската повест на Владислав Граматик метохът Орлица се споменава във връзка с пренасянето на мощите на св. Йоан Рилски. Според текста църквата на метоха е изградена по времето на игумен Давид.

През XIV и XV в. метохът е бил значително по-малък от днешния. Той включвал в себе си магерницата, монашеското крило и църквата, но с много по-малък двор.

Точната година на възобновяване на църквата не е изяснена. Според някои изследователи това става през 1469 г., когато мощите на св. Йоан Рилски се пренасят от Велико Търново в Рилския манастир. Според запазеня възрожденски възпоменателен надпис църквата е изградена през 1478 г.

В литературните източници съществуват различни мнения за изграждането на храма. Според някои изследователи построяването на самата сграда се извършва през 1469 г. – по случай пренасянето на мощите на св. Йоан Рилски, а през 1478 г. тя е преправена, като малко след това и изписана. И. Дуйчев пък отбелязва, че църквата е построена преди пренасянето на мощите на светеца, а през 1478 г. е била изписана. А. Куюмджиев споделя мнението, че през 1478 г. храмът е частично изписан, а не изграден наново, като се базира на гръцкия вариант на надписа, съхранен в

преписките на Неофит Рилски. Според него съществуващият възпоменателен надпис (на източната стена в притвора), който определя годината на изграждане (1478 г.) е преправен през първата половина на XX в. Така или иначе материални доказателства за съществуването на стенописи от 1478 г. няма. В последното десетилетие на XV в. църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица е цялостно изписана. Възрожденският възпоменателен надпис, намиращ се на западната стена, определя и точната година на изписване – 1491 г.

Настоящия си вид метохът Орлица добива през Възраждането. В този период голяма част от средновековните стенописи са преизписани. Обновител на стенната украса е възрожденският зограф Никола Образописов.

1.4. Описание на запазените стенописи от XV век в манастира „Св. Прохор Пчински“ и църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица

1.4.1. Описание на запазените стенописи от XV век в манастира „Св. Прохор Пчински“

Стенописите от XV в. в църквата „Св. Прохор Пчински“ покриват по-голямата част от по-старите стенописи от XIV в. Църквата е представлявала еднокорабна едноапсидна постройка, с засводен покрив и притвор. След построяването на новата църква в края на XIX в. сводът, западната стена, притворът, както и части от северна и южната стена са разрушени.

Запазените композиции на източната стена са: Възнесение Христово, Благовещение, Срещата на св. Богородица със св. Елисавета, Богородица Оранта, Причастието на апостолите, Поклонение на жертвата – църковните отци св. Григорий Богослов, св. Василий Велики, св. Йоан Златоуст и св. Атанасий Велики. На източната стена са поместени и изображенията на св. Поликарп и св. Даниил Стълпник, св. архидякон Стефан, св. свещеномъченик Василий и св. Симеон Стълпник.

На южната стена са представени следните композиции: Рождество Христово, Тайната вечеря, Умиване на нозете, Явяването на Христос пред Богородица и мироносиците, Изцеление на разслабения във Витезда и Изцеление на слепия по рождение. В най-долния регистър на южната стена (в олтарното пространство) са разположени фигурите на св. Кирил Александрийски и св. Климент Охридски. В аркираната ниша (в наоса) са представени св. дякон Роман и св. Прохор Пчински. В този регистър са представени още св. Сава Сръбски и св. Георги.

На северната стена са поместени следните композиции: Слизане в ада, Разпятие и Влизане в Йерусалим (частично запазени) – в първия регистър, а в следващия композиции от цикъла Страстите Христови – Пътят към Голгота, Качването на Христос на кръста, Оплакването на Христос. В третия регистър, на северната стена са разположени композициите – Жените мироносици на гроба Господен, Изцеление на Прокажения и Изцеление на Петровата тъща. В най-долната зона, на северната стена, в олтара са запазени фрагментарно две изображения – едното на св. Силвестър Римски и част от нимба на св. Никола.

1.4.2. Описание на запазените стенописи от XV век в църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица

Стенописите от XV в. в църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица в по-голямата си част са покрити с късен живописен слой от периода на Възраждането. Съхранените композиции са осем, разположени на източната и западната стена на храма. В отделни участъци на северната и южната стена, където стенната украса от XIX в. е разрушена, също се забелязват фрагменти от живопис от XV в.

На източната стена са запазени следните композиции: Слизането на св. Дух, Неверието на Тома, Благовещение, Богородица Оранта, Поклонение на жертвата – църковните отци св. Кирил Александрийски, св. Григори Богослов и св. Йоан Златоуст, св. Никола, св. Атанасий и св. Кирил. На западната са представени композициите Възнесение Христово, Успение Богородично и Преображение Господне, а останалите композиции са покрити от възрожденските стенописи.

1.4.3. Сравнителен анализ на стенописите от разглежданите обекти

Иконографската програма на двете църкви се различава в подбора на сцените и разположението им в храмовото пространство. Въпреки това, при внимателен анализ на отделните композиции се забелязва голямо сходство при изграждането на редица от фигурите. Прилики се забелязват при моделирането на ликовете и одеждите на светците. Освен начинът, по който са изградени персонажите – техните облекла и жестове, трябва да бъде обърнато внимание и на втория план. Скалистите пейзажи и архитектурата в отделните сцени от двете църкви са третираны по доста сходен начин.

Въпреки общите стилови белези при стенописите от двата паметника, размерът на изобразените фигури се различава. В „Св. ап. Петър и Павел“ те са по-дребни, което се дължи преди всичко на по-малките размери на църквата.

Направеното литературно проучване и анализът на стиловите особености на стенописите от църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица и манастира „Св. Прохор Пчински“, подкрепят тезата на научните среди за отнасяне на стенната украса към единно и също художествено ателие.

ГЛАВА II. Техника и технология на стенописите от XV век в манастира „Св. Прохор Пчински“ и църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица

2.1. Проучвания на техниката и технологията в средновековни стенописи на територията на България и Сърбия.

Източниците, от които черпим сведения за технико-технологичните особености на източноправославните стенописи през Средновековието, на първо място са запазените късно средновековни ръкописи. „Първи Йерусалимски ръкопис“ от 1566 г. и „Типик на Нектарий“ от 1599 г. са двата по-изчерпателни ръкописа, които дават информация в тази насока.

Данни за техниката и технологията на средновековната живопис на територията на България и Сърбия, получаваме и от публикуваните изследвания на някои паметници. Публикациите за стенописи от XV в., разискващи тази проблематика са много малко, а информацията която дават не е достатъчно изчерпателна. В тази връзка проучването на двата паметника би допринесло за обогатяване на знанията за използваните методи и материали в стенната живопис от този период.

2.2. Техника и технология на стенописите от XV век в манастира „Св. Прохор Пчински“

Налични сведения за техниката и технологията на стенописите

До 2005 г. няма данни за проведени изследвания на стенописите от XV век в манастира „Св. Прохор Пчински“. При започването на реставрационните дейности през 2005 г. са взети няколко проби основно за изясняване на стратиграфията на живописния слой. От изследванията за мазилките е направен количествен анализ, за изясняване на процентното съдържание на минералния пълнител. За използваните пигменти са изследвани само три проби, от които са открити следните пигменти: железнооксидна червена, жълта охра и зелена земя.

Резултати от проведените физико-химични изследвания за стенописите

Методология на извършените изследвания

За изясняване на техниката и технологията на стенописите в църквата „Св. Прохор Пчински“ са използвани следните методи на изследване:

Недеструктивни методи: заснемане на стенописите в пряко насочено осветление; заснемане на обектите в косо насочено осветление; макрофотографии на отделни детайли.

Деструктивни методи: за анализ на мазилките е използван химически анализ за определяне на количественото съдържание на минералния пълнител в мазилките; стратиграфско изследване на мазилките; елементен анализ, проведен на сканиращ електронен микроскоп JEOL-JSM-6390, снабден с EDS (Li, Si) детектор; изследване на мазилките с автоматичен прахов рентгенов дифрактометър Bruker D8 Advance с CuK α лъчение и регистрация от твърдотелен SolX детектор. Фазовият анализ е проведен с помощта на програмния пакет EVA и базата данни ICDD-PDF-2.

За изследване на живописния слой са използвани следните методи: изследване на минералния състав на боите с автоматичен прахов рентгенов дифрактометър Bruker D8 Advance с CuK α лъчение и регистрация от твърдотелен SolX детектор; изследване на живописния слой чрез елементен анализ, проведен на сканиращ електронен микроскоп JEOL-JSM-6390, снабден с EDS (Li, Si) детектор; изследване на живописния слой чрез микрохимически анализ; изследване на живописния слой за наличие на органичен свързвател чрез инфрачервена спектроскопия (FTIR) с BRUKER TENSOR 27; стратиграфско изследване на живописния слой чрез изготвяне на напречни срезове (аншлифове) и наблюдение под дигитален микроскоп.

Резултати от проведените изследвания за стенописите

- ***Градеж и архитектурни особености***

Църквата „Св. Прохор Пчински“ е построена през XIV в. между 1309 – 1316 г. Тя представлява еднокорабна, едноапсидна постройка. Градежът е от ломен камък, като по фасадата са налични и редове от тухли, имащи декоративно предназначение.

След построяването на новата църква в края на XIX в. средновековната постройка е загубила първоначалните си облик.

- *Мазилки*

- Стратиграфия*

Стенописите от XV в. са изпълнени върху един слой мазилка. В състава ѝ са налични вар, фибров пълнител (слама) и инертен пълнител. Дебелината на слоя варира от 1 до 3 cm. Самата мазилка е нанесена върху по-стария живописен слой от XIV в., като предварително основата и е насечена с остър предмет. Тя е положена на регистри, отгоре надолу, като засичането на различните сеанси се забелязва там, където започва всеки следващ регистър.

- Химически анализ*

Резултатите от изследванията показват, че мазилката е с високи стойности на CaCO_3 , като в състава ѝ присъстват малки количества пясък и глинести примеси. Това доказва, че основният използван инертен пълнител, в мазилката е мраморна фракция или стрита вар.

- *Пигменти и пигментни смеси*

Анализът на пробите доказва наличието на следните пигменти: **жълта охра $\text{Fe}_2\text{O}_3 \cdot n\text{H}_2\text{O}$; железнооксидна червена Fe_2O_3 , цинобър HgS и вероятно минимум Pb_3O_4 ; зелена земя, медна зелена (малахит или меден резинат); сиена печена; растителна черна; варова бяла CaCO_3 .**

Пигментните смеси, които използва зографът, варират в комбинации от два до три пигмента за постигане на специфичните нюанси. Някои от пигментите са нанесени в чист вид, без добавка на други цветове.

- *Стратиграфия на живописния слой*

След проведените изследвания за стратиграфията на живописния слой се установи, че живописата е изпълнена, чрез многослойно изграждане на формата. Възможно част от изображенията да са започнати на мокра или полумокра мазилка, тъй като при повечето фигури се забелязва графия.

- *Техника на изпълнение*

На база на проведените изследвания за анализиране на вложения свързвател, може да се твърди, че свързващото вещество за боите е яйчен жълтък, което определя техника като яйчна темпера.

2.3. Техника и технология на стенописите в църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица

Налични данни за техниката и технологията на стенописите

Данни за техниката и технологията на стенописите в църквата „Св. ап. Петър и Павел“ дава единствено реставрационната документация, изготвена от реставратора Иван Иванов през 1983 г., където са представени резултатите от физико-химичните изследвания.

Според извършените анализи по това време, техниката на изпълнение на стенната украса се определя като яйчна темпера, изпълнена директно върху сухата мазилка. Анализи са извършени и за определяне на минералния състав на пигментите.

Резултати от извършените физико-химични изследвания

Методология на извършените изследвания

За доизясняване на различните градивни компоненти на стенописите са използвани следните методи:

Недеструктивни методи: заснемане на стенописите в пряко насочено осветление; заснемане на обектите в косо насочено осветление; макрофотографии на отделни детайли.

Деструктивните методи: за анализ на мазилките е направен химически анализ за определяне на количественото съдържание на минералния пълнител в мазилките; стратиграфско изследване за определянето на използваните мазилки; елементен анализ проведен на сканиращ електронен микроскоп JEOL-JSM-6390, снабден с EDS (Li, Si) детектор; изследване на мазилките с автоматичен прахов рентгенов дифрактометър Bruker D8 Advance с $\text{CuK}\alpha$ лъчение и регистрация от твърдотелен SolX детектор.

За изследване на живописния слой е направено изследване на минералния състав на боите със сканиращ електронен микроскоп JEOL JSM 35 CF с рентгенов микроанализатор TRACOR 142 NORTHERN TN-2000; изследване на живописния слой за наличие на органичен свързвател чрез инфрачервена спектроскопия (FTIR) с BRUKER TENSOR 27; стратиграфско изследване на живописния слой чрез изготвяне на напречни срезове (аншлифове) и наблюдение под дигитален микроскоп.

Резултати от проведените изследвания за стенописите

- *Градеж и архитектурни особености*

Църквата „Св. ап. Петър и Павел“ представлява еднокорабна, едноапсидна постройка със засводен покрив и отворен притвор от югозапад, обособен с дървена ограда. Средновековната постройка е преустроена в миналото. През XIX в. покривната конструкция е подменена, а сводът реконструиран, като вътрешната му страна е облицована с дъски.

Градежът на църквата е от масивни речни камъни, слепени с варова мазилка, съдържаща едри камъчета.

- *Мазилки*

Стратиграфия

Първият слой мазилка представлява смес от вар и инертен пълнител (по-едри камъчета), с която са запълнени пространствата между камъните. Вторият, последен слой мазилка е значително по-фин и е съставен от вар, фибров (ситно нарязана слама) и инертен пълнител. Дебелината му варира от 0,05 cm до 1,5 cm.

Химически анализ

На база на проведените изследвания, може да се твърди, че мазилката е съставена предимно от калцит. Количествата минерален пълнител (пясък) са значително малки. Това доказва, че основният инертен пълнител е мраморна фракция или стрита вар. В състава на мазилката има и малки количества глинести примеси.

- *Пигменти и пигментни смеси*

Анализът на пробите за доказване на използваните пигменти даде следните резултати: *жълта охра $Fe_2O_3 \cdot nH_2O$, железнооксидна червена Fe_2O_3 , цинобър HgS , минимум Pb_3O_4 , зелена земя, азурит $2CuCO_3 \cdot 2Cu(OH)_2$, сиена или умбра, растителна черна, варова бяла $CaCO_3$.*

За получаване на отделните тонове в стенописите са използвани комбинации от два, до три-четири пигмента. Прави впечатление, че една част от пигментите са положени в чист вид.

- *Стратиграфия на живописния слой*

На база на проведените изследвания за стратиграфията на живописния слой се изясни, че стенописите са изпълнени със средствата на традиционната темперна техника. При повечето разгледани напречни срезове се наблюдава многослойно изграждане на формата.

При наблюдението на повечето проби под микроскоп не се забелязват участъци, където майсторът да е работил „на мокро“. Въпреки това при някои от изображенията в църквата в косо насочено осветление, се забелязват участъци с графия.

- *Техника на изпълнение*

На база на изследваните дотук проби, може да се твърди с известна вероятност, че използвания свързвател за боите е казеин. Въпреки настоящите резултати, въпросът за използвания свързвател остава отворен, тъй като при старите изследвания от 1983 г. свързвателят за боите се определя като яйчен.

2.4. Сравнителен анализ на техниката и технологията в разглежданите обекти

След проведените изследвания за техниката и технологията на стенописите в църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица и „Св. Прохор Пчински“ могат да се направят основни изводи и заключения за технико-технологичните особености на двата обекта.

Градежът на двете църкви е различен, въпреки че са използвани сходни материали. Това се дължи на факта, че църквата „Св. Прохор Пчински е строена в самото начало на XIV в. и архитектурните ѝ особености са свързани с традициите на архитектурата от XIV в.

При мазилките на стенописите от XV век и в двата обекта се забелязват значителни сходства.

Използваните пигменти и пигментни смеси са характерни за средновековието. Палитрата на групата зорафи е доста сходна и по-голямата част от откритите пигменти са еднакви.

Стратиграфското изследване на живописния слой също даде изключително близки резултати. Разглеждането на напречните срезове под микроскоп показва, че живописиста и в двата паметника е третирана на принципа на многослойното изграждане на формата – характерно за темперната техника. Може да се твърди, че стенописите и в двете църкви са започнати на мокра или полумокра мазилка и са завършени в темперна техника. Живописният слой и при двата обекта се характеризира с плътност и покривност, като дебелината му е сходна.

При анализите на свързвателя в стенописите от двата храма се откриха известни разлики. При тези от църквата в метоха Орлица се доказва наличие на казеин, въпреки че при старите изследвания имаме доказано наличие на яйце. Изследването на

свързателя в църквата „Св. Прохор Пчински“, доказва категорично наличие на яйчен свързател.

На база на получените резултати от изследването на техниката и технологията на стенописите в църквите „Св. Прохор Пчински“ и „Св. ап. Петър и Павел“ може да се заключи, че голяма част от използваните материали са сходни, а някои от тях и еднакви. Принципите на изграждане на стенната украса в двата храма също са почти идентични.

III ГЛАВА. Реставрационни проблеми на стенописите от XV век в манастира „Св. Прохор Пчински“ и църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица

3.1. Реставрационни проблеми на стенописите от XV век в манастира „Св. Прохор Пчински“

Сведения за вторичните намеси в църквата „Св. Прохор Пчински“

Големият манастир, който през вековете непрекъснато е сменял своя облик, в края на XIX в. претърпява радикални промени. Върху старата църква, която е била съставена от множество постройки е издигната нова църква. При тези строителни дейности са изчезнали редица помещения от западната страна, а тези които са оцелели са останали скрити под сводовете на новата сграда. Системни реставрационни и археологически проучвания започват през 80-те години на миналия век. През 1981 г. започва стратиграфско проучване на средновековните стенописи в старата църква (XIV и XV в.), както и в параклиса на „Св. Богородица“ (XVI в.). През 1981 и 1982 г. се провежда реставрация на стенописите. Паралелно с реставрационните дейности, през 1982 г. се извършват и археологически разкопки отвън на северната и източната стена. Разкопките продължават в периода 1982-1986 г.

През 2005 г. започват по-задълбочени изкуствоведски проучвания. В същата година се извършват и археологически разкопки в цялото вътрешно пространство на новата църква.

След приключване на археологическите разкопки през 2005 г. се формира експертна група, ръководена от реставратора Драган Станойевич, която изготви цялостен проект за реставрация и експониране на средновековните стенописи. Реставрацията протече в периода 2006-2007 г.

Заварено състояние на стенописите през 2005 г.

През 2005 г. започна описанието на наличните разрушения по стенописите. Регистрирани бяха следните проблеми:

1. Загуба на мазилкови слоеве;
2. Деструкция на мазилкови слоеве;
3. Отделяне на мазилките от каменния градеж и помежду им (XV в. от XIV в.);
4. Наличие на конструктивни пукнатини;
5. Загуба на живописен слой;
6. Наличие на разпрашавания и люпежи по живописния слой;
7. Промени в колорита, вследствие наличие на соли и повърхностни наслоявания, от прах и сажди, по повърхността на стенописите;
8. Повреди причинени, вследствие на по-късни поправки.

- *Конструктивно състояние на църквата*

Конструктивното състояние на църквата като цяло е добро. Особеното при обекта е, че старият храм е загубил част от архитектурните си елементи. Срутен е сводът, цялата западна стена и части от северната и южната стена. Върху тези руини през 1898/9 г. е издигнат новият храм, който вписва останки на стария комплекс в себе си. Източната и северната стена са използвани като основа за надграждане на новото строителство, като по този начин конструктивното натоварване се пренася върху тях. На този етап няма видими структурни поражения, причинени от тези надграждания. Основата е в добро състояние и няма видими поражения по камъните и тухлите.

- *Състояние на мазилките*

Мазилката от XV в. е в сравнително добро състояние. Съставът ѝ е компактен и няма видими разпрашавания. Повърхностни разрушения има основно в зоната на цокъла и първия регистър. Локално се наблюдава повърхностна деструкция на мазилката, вероятно причинена от недоизгасени бучки вар, в състава ѝ. На много места има кухини и разслоявания, налични както между мазилките от XIV и XV в., така и между мазилката от XIV в. и градежа.

- *Състояние на живописния слой*

Живописният слой от XIV в. (там където се вижда) не е в добро състояние. Налични са множество повърхностни разрушения, а на много места колоритът е загубил своята тоналност, под въздействието на огъня.

При живописиста от XV в. се наблюдават различни проблеми, свързани с деструкция и загуба на живописен слой. При повечето композиции е налична ефлоресценция. Има множество повърхностни наслоявания от прах и сажди. В отделни участъци се забелязват разрушения под форма на люпежи и разпрашаване. Най-засегнатите участъци остават тези, при които са използвани земни пигменти (жълта охра и зелена земя).

Реставрационни дейности от 2005-2007 г.

През 2005 г. са направени редица изследвания, проби и анализи свързани със състоянието, техниката и технологията на двата живописни слоя. С помощта на тези резултати се извърши и подбора на материалите, които са използвани през следващите години.

Основна задача през 2006 г. бе структурно укрепване на мазилките и запълване на кухините между отделните слоеве. Паралелно с тези операции, е направено локално укрепване на живописния слой в участъците с разпрашавания и люпежи.

През 2007 г. работата продължи със следващите реставрационни етапи. Цялостно бяха отстранени повърхностните наслоявания и воалът от соли, променящи естетическото въздействие на живописиста. В много от композициите се наложи отстраняване на старите китове и бордове, които не бяха в добро състояние. Ретушите, които бяха променили тоналността си, също бяха премахнати.

Във всички участъци с по-дълбоки разрушения са положени китове с фактура имитираща оригинала. От друга страна местата с големи липси, където няма достатъчно данни за реконструкция, не са възстановени.

Ретушите са изпълнени с полагане на локален тон. По този начин се постигна цялостно звучене на стенната украса и се запази възможността за различаване на намесата от оригинала.

Местата с големи липси, където е запазена само каменната основа, са третираны по различен начин. В тези участъци е положена тонирана мазилка, която е с грапава повърхност и на по-ниско ниво от оригинала.

Реставрационните намеси приключиха в края на 2007 г., като ретушите в първия регистър и цокъла останаха недовършени. През следващата 2008 г. финансирането бе прекратено.

Състояние на стенописите през 2012 г.

Състоянието на стенописите е добро. Не се наблюдават нови разрушения. На места, се забелязват новопоявилите се соли по повърхността. Ретушите са в добро състояние, няма промени в тоналността им.

Върху пода, където след разкопките имаше временно дюшеме, е положена нова циментова настилка. В краищата, където подът граничи със стените, се забелязва наличие на найлон и стиропор. В случай, че тази изолация покрива целия под, се създават предпоставки за отвеждането на влагата директно към основите. Това би се отразило негативно върху стенописите в дългосрочен план.

Измерване на влагата в стените

Задачата на измерването е да установи, дали в стените има завишено съдържание на влага. За целта е използван дигитален прибор TROTEC T650. След тестването се установи, че по цокъла и в първия регистър се поддържат завишени стойности. Уредът отчете, че в тези зони стената е мокра. Това се дължи на разпространението на влага по капилярен път, която прониква от почвата през основите.

3.2. Реставрационни проблеми на стенописите от XV век в църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица

Сведения за вторични намеси по стенописите в църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица

Първата известна реконструкция по паметника се осъществява още през 1862/3 г., когато сводът и покривната конструкция са подменени, разширена е и прозоречната ниша в апсидата. Северната и южната стена на наоса също са доизградени, като върху тях е монтирана дървена покривна конструкция. Според запазения надпис, в предверието през 1863 г. са преизписани само повредените изображения, а тези които не били твърде разрушени са поправени. Обновител на стенната украса е възрожденският зограф Никола Образописов.

През XX в. реставрационните дейности се проведени в периода между 50-те и 90-те години. През 1958 г. полските експерти по консервация и реставрация Л. Торвирт, В. Домасловски и А. Торвирт започват проучване на стенописите. По това време стенната украса от XV в. е била изцяло покрита с лак. През следващата година полските реставратори със сътрудници от Института за паметниците на културата снемат лака от средновековната живопис и установяват, че тя е надживописвана. Тези

вторична намеса, по всяка вероятност са осъществена по време на преизписването на храма, през XIX в.

През 1983 г. реставраторът Иван Иванов прави проби за почистване на живописата от повърхностните наслоявания и изготвя проект за реставрация.

Актуално състояние на стенописите от църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица

По стенописите от XV в. са регистрирани следните поражения:

1. Загуба и деструкция на мазилкови слоеве;
2. Отделяне на мазилките от каменния градеж;
3. Наличие на конструктивни пукнатини;
4. Загуба на живописен слой;
5. Наличие на разпрашавания и люпежи по живописния слой;
6. Промени в колорита, вследствие наличието на соли и повърхностни наслоявания (прах, сажди и пр.) по стенописите;
7. Повреди, причинени вследствие на по-късни поправки.

- *Състояние на основата*

Състоянието на основата е добро и няма поражения по камъните и тухлите. В някои участъци по фасадата на църквата се забелязва деструкция на варовата fuga (особено изяви при апсидата). Цялостното конструктивно състояние на сградата е добро и няма видими проблеми.

- *Състояние на мазилките*

Цялостното състояние на мазилковите слоеве е сравнително стабилно. Липсващи участъци се забелязват основно по цокъла на северната и западната стена, където са загубени отделни фрагменти от средновековната мазилка. В същите зони е налично и разпрашаване на мазилка. Загуби има и в отделни участъци при композициите от източната и западната стена, но те са в сравнително малки мащаби. В отделни зони е налично разслояване между градежа и мазилката, където са се образували обширни кухини. При голяма част от композициите има и пукнатини.

- *Състояние на живописния слой*

Цялостното състояние на живописния слой е сравнително добро и няма сериозни проблеми. В отделни участъци е нарушена връзката между мазилката и живописния слой, под форма на фини люпежи и разпрашавания. Зоните, в които е наличен този проблем са свързани с използването на жълта охра. Участъци с

разпрашавания са видими и по други цветни партии. Загубите на живописен слой са незначителни, но такива има във всяка една от композициите. Частични липси има и в зоните, където боята е нанесена на по-дебел слой.

По-сериозен проблем има със солите – образували плътен бял воал по повърхността на стенописите. Засегнати са всички сцени от средновековната живопис. При всички изображения има повърхностни наслоявания. По повърхността на средновековните стенописи е наличен плътен слой от сажди и прах. При всички сцени, частично има и вторични намеси – нови мазилки, восъчни китове и ретуши.

Измерване на влагата в стените

Измерването на влагата в стените се осъществи с дигитален прибор TROTEC T650. По цокълното пространство на източната, западната, северната и южната стена се регистрираха завишени стойности. Уредът отчете, че в тези зони стената е мокра. На северната стена тези стойности са повишени и в първия регистър. Тестването за наличие на повишена влажност установи възможността за проникването на влага по капилярен път.

3.3. Причини за структурните промени, настъпили в стенописите от разглежданите обекти

С течение на времето градивните компоненти, изграждащи стенописите се променят по различен начин. Част от тези промени са предизвикани от естественото стареене на материалите, а други са резултат от условията на съществуване и съхранение. Факторите, влияещи върху състоянието на произведенията, условно могат да се разделят на вътрешни и външни. Решаващо значение има влиянието на околната среда (външните въздействия – температурно-влажностен режим, атмосферни замърсители и реагенти, биологични вредители, вторични намеси). Вътрешните фактори се определят от специфичния строеж на материалите използвани за изработката на творбата – особеностите на градивните компоненти и съотнасянето им един спрямо друг.

Външни фактори

Климатичните условия, в които съществуват обектите са крайно неблагоприятни. И двете изследвани църкви се намират в планински райони, с река в непосредствена близост, където температурните амплитуди са в широк диапазон. Под действието на околната среда в структурата на стенописите са настъпили необратими промени.

Въздействие на влагата и колебания във влажностно-температурните параметри

Колебанията във влажностно-температурните параметри е сред основните причини за деструкцията на стенописи. Неконтролираната микроклиматична среда е катализатор за редица процеси, протичащи в структурата на произведенията на стенната живопис.

На база на детайлния оглед на стенописите и след приложеното измерване на влагосъдържанието в стените на църквата „Св. Прохор Пчински“ може да се твърди, че голяма част от повредите при мазилките и живописният слой са предизвикани от влагата и процесите на провеждане на соли и тяхната кристализация. Деструкцията на мазилките в долните регистри е предизвикана от капилярната влага. Нарушаването на целостта на живописния слой под форма на разпрашаване и люпеж също може да се отдаде на описаните по-горе процеси. Кристализацията на солите по повърхността на стенописите е довела до образуването на ефлоресценция – плътен бял воал при почти всички композиции, което в значителна степен променя четливостта на изображенията.

При стенописите от църквата „Св. ап. Петър и Павел“ провеждането на влагата и иницираните от това процеси са довели до подобни проблеми.

Въздействие на атмосферни замърсители и реагенти

Основният източник на замърсители е околната среда. Атмосферата съдържа голямо количество прах и дребни частици от различно естество, които носени от въздуха полепват по повърхността на стенописите. Намиращите се във въздуха атмосферни агенти – газовете (CO_2 , O_2 , O_3 , H_2S , SO_2 , SO_3 , NO_2 и др.) и примесите в тях, в някои случаи могат да доведат до промени при пигментите (обезцветяване или потъмняване) и до деструкция на вложените материали. В действащи църкви, проблеми предизвикват и саждите от изгарянето на свещите, които отлагат значителни замърсявания.

Повърхностни наслявания са налични и в двата изследвани обекта. При стенописите и от двата храма не би могло да се каже, дали тези атмосферни замърсители са довели до деструкция на материалите, но може се предположи, че те са подпомогнали процесите на разрушаване, особено при живописния слой.

Въздействие на биологичните вредители

В зависимост от условията в които съществуват, произведенията на изкуството могат да станат обект на микробиологични нападения. Иницирането на такъв тип активности обикновено е следствие от повишени стойности на влагата и температурата. Развитието на различни видове микроорганизми може да протече както повърхностно, така и в дълбочина и в крайна сметка да доведе до различен тип промени на произведението. В много случаи органичните материали се явяват хранителна среда за микроорганизмите.

В църквата „Св. Прохор Пчински“, по време на реставрацията през 2006 г., бе регистрирана микробиологична активност по целия първи регистър на северната стена. В участъците, в които се наблюдаваше този тип активност, живописният слой беше в много тежко състояние – имаше значителни разпрашавания и големи липси. По всяка вероятност наличието на такъв тип микроорганизми в структурата на стенописите е оказало негативно влияние, както върху състоянието на живописния слой, така и на мазилките.

Вторични намеси по паметниците

Промяна от първоначалното състояние на обектите понякога е следствие от човешка активност. От една страна тази активност може да е свързана с преустройства и поправки на сградата, а от друга е възможно произведенията да са станали обект и на целенасочено нанасяне на разрушения.

И двата изследвани обекта са преустройвани в миналото. Сериозните реконструктивни дейности през XIX в., са променили средновековния изглед на двата храма.

Вътрешни фактори

Влияние на техниката и технологията върху състоянието на стенописите

Материалите изграждащи произведенията на изкуството е възможно да подпомогнат процесите на деструкция. Тези промени могат да настъпят непосредствено след завършването на творбата, но могат и да се появят по-късно във времето.

Градивните компоненти на основата и техните особености много често оказват влияние и на другите материали, изграждащи произведенията. Различните видове камъни и тухли, в зависимост от тяхната порьозност и влагопропускливост, провеждат влага от почвата, която впоследствие се просмуква и в мазилките, а от там

и в живописния слой. По всяка вероятност каменните основи и в двете църкви провеждат влага, в по-малка или по-голяма степен. Този факт се потвърждава и от тестването на стените, за наличие на повишена влажност. Веднъж попаднала в стените тази влага навлиза и в другите технологични слоеве. Това е и причината за нарушаването на целостта на мазилките и на живописния слой в най-долния регистър, а също така и за наличието на бял воал от кристализирани соли по повърхността на стенописите.

Изграждащите компоненти на мазилките също могат да допринесат за появата на разрушения. От значение са както качествата на свързвателя, така и тези на пълнителите. Много често лошото качество на варта е причина за поражения. При инертните пълнители от голямо значение е чистотата им. Наличието на фибров пълнител също може да окаже негативно въздействие. Животинските косми или растителните влакна имат висока хигроскопичност.

В мазилките на стенописите от двете църкви има наличие на слама. Това в известна степен е способствало за по-продължителното задържане на влага в състава им. В този случай трябва да се отчете въздействието на външните фактори, вследствие на които е осигурен достъп на влага до градивните компоненти.

Пигментите и свързвателите, под действието на външни влияния, могат да доведат до промени в структурата на живописния слой – отслабване на здравината, потъмняване, нечетливост на образите и пр.

При определени условия някои пигменти потъмняват или се обезцветят, като по този начин променят естетическото въздействие на произведението. Наличието на глинести примеси (особено при железнооксидните пигменти) е причина за понижаване на качеството им.

Във връзка с разглежданите стенописи, може да се отбележи, че и в двете църкви има разрушения, там където са използвани жълта охра и зелена земя. Наличието на глинени в състава на жълтата охра и зелената земя, по всяка вероятност е и причината за експанзивната деструкция на боите.

Разглеждането на реставрационните проблеми на стенописите в църквите „Св. Прохор Пчински“ и „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица даде възможността да се изяснят причините за нанесените с течение на времето поражения.

След анализа на факторите, въздействащи на стенописите и огледа на нанесените повреди може да се заключи, че причините за деструкцията са

комплексни. От една страна, роля са изиграли външните въздействия (климатичните условия и произтичащите от това проблеми основно с повишената влажност), а от друга страна разрушаването на стенната украса е подпомогнато и от някои вложени материали.

Заклучение

В самия край на XV в. на територията на Сърбия и България се създават значително по-малко стенописни ансамбли в сравнение с предишните столетия. Стенописите в църквите „Св. Прохор Пчински“ и „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица са сред малкото запазени от периода. През столетието най-активните центрове продължаващи традициите в монументалната живопис са регионите около Охрид, Костур, Верия, Кратово и др.

В края на столетието в Кратово и околностите му се развива активен културен живот. Този център с голяма книжовна школа привлича и множество художници и миниатюристи. Именно към творчеството на тези художествени среди изследователите отнасят стенната украса от църквите „Св. Прохор Пчински“ и „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица.

Прегледът на историческите сведения за двете църкви обобща информацията за създаването, съществуването и съдбата на паметниците през вековете. След внимателния оглед на стенописите се стигна до заключението, че иконографската им програма се различава, но стиловите им характеристики са доста сходни. Прилики има при изграждането на образите, архитектурните елементи и пейзажа, някои от композиционните решения, както и при отделни детайли. Получената информация потвърди мнението на изследователи като Г. Суботич, че стенописите са дело на едно и също художествено ателие.

Детайлното изследване на техниката и технологията на стенописите в двете църкви, изясни състава на вложените материали и начина на тяхното изграждане. Анализът на мазилките показва, че те са изключително сходни. Положен е само един мазилков слой, преди започване на живописния процес. В състава му има преобладаващо количество на мраморна фракция или стрита вар, като инертен пълнител, а също така и голямо количество фибров пълнител – слама.

Установи се, че използваните пигменти са предимно с естествен произход и характерни за средновековието. При стенописите от двете църкви присъстват

железноксидните – зелена земя, жълта охра, червена, кафяви. От червените са открити още цинобър и миниум, а използваният черен пигмент е растителна черна. След анализирането на всички взети проби, може да се направи заключението, че палитрата на зографите в църквите „Св. Прохор Пчински“ и „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица е доста сходна и по-голямата част от пигментите са еднакви.

Изследването на свързателя на боите в двете църкви доказва, че произходът му е органичен. При стенописите от „Св. Прохор Пчински“, използваният свързател е яйчен, а при тези от „Св. ап. Петър и Павел“ не можа да се потвърди с достатъчна сигурност. Старите изследвания доказват наличие на яйце, докато настоящите анализи предполагат употребата на казеин. На база на тези противоречащи си резултати, не може да се твърди какъв е използвания свързател в църквата „Св. ап. Петър и Павел“.

Стратиграфското изследване уточни технологичния процес при изписването на стенописите. Живописиста в двата паметника е третирана на принципа на многослойно изграждане на формата – характерно за темперната техника. Наблюдава се полагане на локален тон (проплазмоз), нанасяне на разработки върху подложката (гликазмоз), а също така и най-светлите участъци – бликове.

На база на настоящето проучване, за техниката и технологията на стенописите от XV в. в „Св. Прохор Пчински“ и „Св. ап. Петър и Павел“, може да се твърди, че в технико-технологично отношение те са изпълнени по доста сходен начин. Получените резултати от изследването се явяват в подкрепа на твърдението, че двете църкви са изписани от една група зографи.

В дисертационния труд обстойно са коментирани реставрационните проблеми на разглежданите стенописи. Предварителното проучване на вторичните намеси по паметниците, даде възможността да се изяснят етапите на преустройство и реставрационните намеси, протекли в различни периоди от миналото.

След подробен оглед на въздействащите фактори на стенната украса са направени и важни изводи за реставрационните проблеми. Установи се, че превес имат външните въздействия – климатичните условия, в които съществуват обектите и човешкия фактор. Местоположението на двата храма (в планински район, близо до река) предопределя една неблагоприятна климатична среда. Температурните колебания през зимния и летния период са в широк диапазон, което се отразило на температурно-влажностните параметри в интериора. Конкретно доказателство за

влиянието на външните фактори даде измерването на влагосъдържанието в стените. Установи се, че и в двете църкви се създават условия за проникване на влага преди всичко по капилярен път. Дългосрочното задържане на тази влага в стените е провокирало редица процеси, най-агресивният от които – транспортирането и кристализацията на водоразтворими соли. На база на тези процеси са настъпили сериозни промени в структурата на мазилките и живописния слой – отслабване на здравината на материалите и връзката между отделните слоеве.

Коментирането на вътрешните фактори, като възможна причина за появилите се разрушения изясни, че процесите на деструкция на отделните технологични слоеве са подпомогнати от някои вложени материали. В двете църкви използваните мазилки са с голямо количество на фибров пълнител (слама), който е способствал за дълготрайното задържане на влага в мазилката. Специфичен проблем има и с използваните земни пигменти, особено в църквата „Св. Прохор Пчински“.

Изясняването на техниката и технологията на стенописите даде възможността да се разкрият специфичните свойства и качества на градивните компоненти и връзката им с настоящите реставрационни проблеми.

След анализа на факторите на въздействие и разглеждането на реставрационните проблеми в двете църкви се изясни, че първостепенна роля за наличните разрушения имат външните въздействия – климатичните условия, в които съществуват обектите и произтичащите от това усложнения. Някои от вложените материали в стенописите, под действието на външните фактори също са подпомогнали процесите на деструкция на отделните компоненти, но имат второстепенно значение.

Резултатите от изследването дадоха възможността да се изяснят историческите сведения, иконографските особености, техниката и технологията, както и реставрационните проблеми на стенната живопис от края на XV в. в църквите „Св. Прохор Пчински“ и „Св. ап. Петър и Павел“.

Разглеждането на реставрационната проблематика на стенописите, изясни специфичните проблеми на обектите и конкретните причини за нанесените щети, като даде база за сравнителен материал при проучването на други средновековни стенописи.

Изследването на двете църкви разкри спецификата на изписването на стенната украса и използваните материали. За типични особености в технико-технологично

отношение на стенната живопис от XV в., на този етап не може да се говори, поради липсата на достатъчно изследвания за стенописи от други църкви. Бъдещи проучвания на паметници от този период биха могли да формират една по-богата представа, както за материалите, така и за използваните от зографите технически похвати.

Получената информация за техниката, технологията и реставрационните проблеми на изследваните стенописи допринася за проучването на средновековните стенописни ансамбли на Балканския полуостров.

Декларация за оригиналност на дисертационния труд

1. За пръв път се прави цялостно проучване и сравнителен анализ на техниката, технологията и реставрационните проблеми на стенописите в църквите „Св. Прохор Пчински“ и „Св. ап. Петър и Павел“.
2. Изследването за пръв път разглежда стенописите от гледна точка на стиловите и технико-технологичните им особености.
3. В дисертационният труд детайлно се изяснява техниката и технологията на изследваните стенописи. На база на получените резултати се коментират сходствата на технологичния процес и използваните материали при двата обекта.
4. Дисертационният труд последователно разглежда реставрационните проблеми на стенописите в църквите „Св. Прохор Пчински“ и „Св. ап. Петър и Павел“. На база на направените проучвания се изясняват причините за състоянието на паметниците, като се посочват факторите допринесли, в значителна степен, за деструкцията на градивните компоненти на стенописите.
5. Приложенията съдържат богат илюстративен материал за обектите на изследване. Те включват фотодокументация, графична документация, резултатите от извършените анализи за техниката и технологията на стенописите.

Публикации по темата на дисертационния труд

1. Реставрационни проблеми на стенописите от XV в. в църквата на манастира Св. Прохор Пчински, Република Сърбия // „Изкуствоведски четения – 2011“ ИИИ, 2011 (под печат);
2. Техника и технология на стенописите от XV век в църквата „Св. ап. Петър и Павел“ в метоха Орлица // Проблеми на изкуството, 2, 2013, 14-17;
3. Към характеристиката на едно балканско ателие от края на XV – началото на XVI век // Проблеми на изкуството, 4, 2013 (под печат – в съавторство с Майя Захаријева).